

Stát jako organismus? Kritická reflexe dosavadních interpretací konceptu státu Friedricha Ratzela

MARTIN URBAN*

The State as an Organism? Friedrich Ratzel's Concept of the State and a Critical Reflection on its Current Perception

Abstract: Friedrich Ratzel (1844–1904) is often portrayed in the Czech context as a controversial figure in the development of political-geographical or geopolitical thought. This is probably a consequence of the lack of attention and research interest in the Czech Republic. Nevertheless, his conception of the state resonates quite strongly in the domestic literature. Available sources indicate that under the influence of Social Darwinism he came up with the idea of the state as a (living or biological) organism that must grow (expand its *Lebensraum*), become stronger and occupy more and more space in order to survive (in the struggle for life). This interpretation, which is in fact very misleading, forms an important pillar of Ratzel's overall negative perception. For it implies that his conception of the state is an application of Darwin's natural selection and the struggle for survival to human society, states and international relations. Such an interpretation of Ratzel's thought sounds truly sinister, and in this vein could be used to justify territorial expansion as the natural right of the stronger. On closer examination, however, it turns out that the Social Darwinist interpretation of Ratzel's thought is highly questionable and that his conception of the state cannot be used in this way.

Keywords: Friedrich Ratzel; political geography; human geography; anthropogeography; history of geography; history of science

DOI: 10.14712/23363525.2024.7

Mnozí studenti mezinárodních vztahů nebo sociální geografie získají dříve či později povědomí o německém geografovi Friedrichu Ratzelovi (1844–1904).¹ Toto povědomí je však nutně utvářeno publikacemi, které jsou běžně k dispozici, ať už v českém či jiném jazyce. A je nutné konstatovat, že v naprosté většině případů je v nich o Ratzelovi pojednáno nepřesným či dokonce zcela zavádějícím způsobem. Zdrojů, které ho nějakým způsobem rozebírají, je překvapivě velké množství. O to složitější je však dohledat a rozeznat

* Mgr. Martin Urban, Ph.D., Katedra historických věd FF ZČU, Univerzitní 2732/8, 301 00 Plzeň. E-mail: urmar@ff.zcu.cz

¹ Friedrich Ratzel pocházel z Bádenska. Narodil v srpnu roku 1844 v Karlsruhe, kde jeho otec působil jako komorník u velkovévody Friedricha I. Bádenského. Na přání rodičů se vyučil nejprve lékárníkem. Teprve poté zahájil univerzitní studium. Doktorát získal ze zoologie v roce 1868 a následně vyjel studovat do terénu. V jižní Francii však přišel o svůj mikroskop a finanční tiseň ho následně vedla k zápisu a texty deníku *Kölnische Zeitung* (dále jen KZ). Jeho texty byly přijaty a následně byl zaměstnán jako cestovní a vědecký korespondent KZ. V průběhu cest, které jako zaměstnanec KZ vykonal (mimo jiné do Itálie, Sedmihradska, Uher, Spojených států Amerických a střední Ameriky), začal tihnout k etnologii a geografii. V roce 1875 přijal místo geografa na univerzitě v Mnichově a od roku 1886 přesídlil do Lipska, kde působil až do své smrti v srpnu 1904. Jeho nejdůležitějšími pracemi jsou: třísvazkový *Národopis/Etnologie (Völkerkunde, 1885–1888)*, dvoudílná *Antropogeografie (Anthropogeographie, 1882, 1891)* a *Politická geografie (Politische Geographie, 1897)*. K životu a dílu Friedricha Ratzela blíže viz *Buttmann [1977]*. V českém jazyce je k dispozici pouze jedna přehledová studie [*Urban 2016*].

těch několik málo z nich, které o Ratzelovi pojednávají skutečně zasvěceným způsobem [Hunter 1983; Overbeck 1957; Steinmetzler 1956; Wanklyn 1961; Buttman 1977; Müller 1996; Schultz 2009].² A nutno dodat, že v českém jazyce neexistuje fakticky žádný text, který by tomuto kritériu vyhovoval.³ Obecně lze tvrdit, že interpretace Ratzelových myšlenek a práce je v tuzemské literatuře nedostatečná a velmi povrchní. Jeho osobnost se dává běžně do spojitosti s geopolitikou, imperialismem, sociálním darwinismem, Všeněmeckým svazem⁴ a kontroverzním pojmem *Lebensraum* (= životní prostor).⁵ Uvedený kontext tvoří poměrně nelichotivý interpretační rámec, který je sice v této podobě poplatný zejména českému prostředí, ovšem nelze tvrdit, že by v cizojazyčné literatuře byla situace o dost lepší.⁶ Ratzel se sice těší poměrně velkému zájmu zahraničních badatelů, ale kvalita příspěvků se různí. Výsledkem je, že význam jeho díla a myšlení zůstává zastřený různými interpretačními zkratkami, omyly a přetrvávajícími mýty ze starší „dohodové“ případně marxistické literatury. Jaká škoda, neboť Ratzel byl ve skutečnosti velmi inspirativní a všestrannou osobností, která dodnes stojí za pozornost. Nejenže panuje shoda na tom, že je faktickým zakladatelem moderní humánní geografie⁷ (a politické geografie) jako vědních oborů,⁸ ale

² Odkazované publikace se samozřejmě svým hodnocení Ratzela a jednotlivých aspektů jeho práce liší, ale rozhodně lze říct, že jsou výsledkem originálních badatelských aktivit a že vycházejí z primárních zdrojů a pramenů.

³ Jedinou výjimkou je studie Josefa Růžičky v ČČH z roku 1905 [Růžička 1905].

⁴ Je všeobecně známo, že někteří členové této organizace prosluli svými radikálně-nacionalistickými a šovinistickými postoji. Ratzelovo členství bývá často zmiňováno, přestože není vůbec jasné, do jaké míry a zda vůbec byl Ratzel do organizace a činnosti Všeněmeckého svazu (ať už máme o jeho zaměření a činnosti jakoukoliv představu) aktivně zapojen. Navíc členská základna Všeněmeckého svazu byla velmi široká a různorodá. Tvořili ji politici, akademici, vědci, učitelé, diplomaté, důstojníci námořní i pozemní armády či malo- i velkopodnikatelé. Mezi členy se objevují také jména biologa Ernsta Haeckela, historiků Karla Lamprechta, Dietricha Schäfera a Georga von Belowa nebo sociologa Maxe Webera. Nelze tedy předpokládat, že by všichni členové Všeněmeckého svazu museli být nutně radikálními nacionalisty nejhrubšího zrna.

⁵ Pojem *Lebensraum* patřil k ideologické výbavě nacistické garnitury a Ratzel roku 1901 publikoval stejnojmennou studii [Ratzel 1901a].

⁶ I v cizojazyčné literatuře je Ratzel často spojován s uvedenými pojmy a krom nich pak také s materialismem a (environmentálním) determinismem. Spojitost všech těchto charakteristik s osobou Friedricha Ratzela a jeho celoživotní prací je však problematická a v mnohém velmi sporná. Krom zřetelného nepochopení a následné dezinterpretace jeho děl je však Ratzelův negativní obraz do značné míry také výsledkem hledání ideologických zdrojů německého imperialismu jak po první, tak především po druhé světové válce. Sama nacistická garnitura se k Ratzelově odkazu hlásila a mezi Hitlerovou geostrategií a dílem Friedricha Ratzela se tudíž zdála být jakási kontinuita. Dlouho se např. věřilo, že Karl Haushofer společně s Rudolfem Heßem seznámili Hitlera s Ratzelovou prací, a především jeho koncepcí životního prostoru, který pak Hitler požadoval pro německý národ a árijskou rasu. Sám Haushofer totiž líčil, jak při jedné z návštěv landsbergského vězení v roce 1924 věnoval Hitlerovi kopii Ratzelovy *Politické geografie*. Ian Kershaw však proměnu Hitlerova postoje ke světu v průběhu jeho landsbergské internace odmítl [Kershaw 2015: 242–243]. Poukázal nicméně na to, že koncept životního prostoru patřil k běžné „výzbroji“ imperialistické a „völkisch“ pravice už ve Výmarské republice a že byl stejně tak součástí imperialistické ideologie už v devadesátých letech 19. století. To, že by s tím přímo souvisela Ratzelova působnost a práce, však není jisté a ani příliš pravděpodobné. Ukázalo se totiž, že koncept *Lebensraum*, tak jak jej využíval Hitler, příslušníci „völkisch“ hnutí nebo představitelé Všeněmeckého svazu, se s Ratzelovým myšlením zásadně rozcházejí. Mezi jeho myšlenkami a prací na jedné straně a německou geopolitikou na straně druhé obecně existují velmi podstatné až dramatické rozdíly. A to jak v obsahové, tak ideové rovině [viz Hunter 1983: 221–275; Overbeck 1957: 189–192; Bassin 1987b: 115–134]. Ratzel si navíc pod pojmem *Lebensraum* představoval spíše to, co dnes biologové označují termínem „habitat“.

⁷ V českém prostředí se pro tuto oblast geografie užívají také pojmy socioekonomická geografie, sociální geografie či geografie člověka, v německém prostředí pak pojem antropogeografie.

⁸ Sociální či antropogeografický směr geografického bádání měl samozřejmě již v polovině 19. století velkou tradici, kterou lze vysledovat už od antiky (mimo jiné Hérodotos, Polybios, Strabón, Charles Louis Montesquieu, Johann Gottfried Herder a další). Ratzel byl s historii svého oboru bezpochyby dobře seznámen,

šíře jeho badatelských a publikačních aktivit hranice geografie značně přesahuje. Není tedy divu, že ve dvacátých letech 20. století ho např. sociolog Jan Dušek (1897–1934) považoval za inspirativní osobnost i pro svůj obor: „Jeho ‚Politická geografie‘ [Ratzelův stěžejní spis z roku 1897] a ‚Antropogeografie‘ [dílo, které *Politické geografii* předcházelo a které tvoří základní rámec Ratzelova systému humánní geografie] jsou epochální díla jak pro státní theorii, tak zvláště pro sociologii“ [Dušek 1926: 116]. Pozornost nejen sociologů, ale i historiků a dalších učenců na sklonku 19. a na začátku 20. století vzbuzovalo zejména jeho specifické pojetí státu, v rámci kterého se snažil upozornit na podle něho přehlížený vztah mezi státem a půdou, resp. jeho územím. Není tudíž překvapivé, že je to právě jeho koncepce státu, která dosud stále rezonuje. Ovšem nejčastěji je interpretována tvrzením, že Ratzel (pod vlivem sociálního darwinismu) považoval stát za živoucí či biologický organismus, který musí růst (rozšiřovat svůj Lebensraum), sílit a zaujímat stále větší prostor, aby přežil (v boji o život).⁹ Tato interpretace je však do značné míry zavádějící.¹⁰ Vyplyvá z ní totiž, že Ratzelova koncepce státu (obsažená v *Politické geografii*) je aplikací Darwinova přirozeného výběru a boje o přežití na lidskou společnost, stát a mezinárodní vztahy. To samo o sobě vyznívá poměrně zlověstně, a mohlo by se zdát, že Ratzel (záměrně) formuloval

příčemž z jeho předchůdců-geografů v něm evidentně nejvíce rezonovalo dílo Alexandra von Humbolda (1769–1859) a Carla Rittera (1779–1859). Životy těchto mimořádných osobností však spadají na samý začátek geografie jako institucionalizovaného univerzitního oboru, který stále ještě hledal své oborové hranice, teoretické koncepty a metodologické nástroje. Ze spisů svých strašších kolegů Ratzel samozřejmě mohl čerpat, ale spíše poznatky a informace. Pokud chtěl v 70. a 80. letech 19. století položit základy skutečně moderní vědecké antropogeografie, musel látku utřídit a nově uchopit. Vycházel přitom z Ritterova (spíše antropocentricky orientovaného) díla, k němuž se sám hlásil, a pak také z děl Ritterových žáků, konkrétně Ernsta Christiana Kappa (1808–1896) a Johanna Georga Kohla (1808–1878). Význam Kappa spočívá především v tom, že zejména ve svém díle *Vergleichende allgemeine Erdkunde in wissenschaftlicher Darstellung* (1868) poprvé výrazně zproblematizoval (byť spíše z pozice filozofie dějin) vzájemné vztahy mezi planetou Zemí a lidskou společností. Ratzel na jeho dílo navázal, a právě tyto vztahy později učinil hlavním tématem své antropogeografie. Podobným způsobem Ratzel navázal i na Kohla. Ten ve svém díle *Der Verkehr und die Ansiedelungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche* (1841), podobně jako Ratzel, sledoval mobilitu lidského života a zkoumal geografické podmínky lidského pohybu a osídlení. Ratzel tak ve svém geografickém díle tematicky propojuje díla obou těchto Ritterových žáků. K vlivu Rittera, Kappa a Kohla na Ratzela blíže viz Steinmetzler [1956: 109–120].

⁹ V tomto duchu srov. např.: Semjonov [1951: 51–52]; *Buržoasní geografie nástroj imperialismu* [1952: 13]; Heyden [1960: 81–84]; Anučin [1962: 74]; Krejčí [1962: 112–113]; Kašpar [1990: 14]; Baar – Rumpel – Šindler [1996: 13an]; Jehlička – Tomeš – Daněk [2000: 17]; Skokan [2001: 113]; Burrow [2004: 107–108]; Voráček [2004: 74]; Toušek – Kunc – Vystoupil [2008: 13]; Krejčí [2009: 97]; Danics [2009: 151–152]; Drulák [2010: 45–46]; Cabada – Šanc [2011: 9–10]; Chyský [2012: 125]; Krejčí [2014: 536–537]; Štollová [2016: 54, 93]; Drulák [2019: 380].

¹⁰ S velmi zajímavou, i když zavádějící interpretací přišel také populární americký spisovatel Robert D. Kaplan, když v roce 2012 do své knihy *The Revenge of Geography* napsal: „Pokud jde o Ratzela, byl také velmi ovlivněn spisy Charlese Darwina, a tak rozvinul organické, poněkud biologické pojetí geografie, ve kterém se hranice neustále vyvíjejí v závislosti na velikosti a skladbě lidské populace v blízkém okolí. Zatímco my považujeme hranice za statické, naprosté vyjádření neměnnosti, zákonnosti a stability, Ratzel viděl v událostech národů jen postupné rozšiřování, zmenšování a nestálost. Pro něj mapy dýchaly, jako by byly živé bytosti. Z toho zvešla jeho idea organicko-biologického státu, jehož expanze se stala přirozeným právem.“ O něco dále pak hodnotí roli Rudolfa Kjelléna (1864–1922) a Friedricha Ratzela ve vztahu dalšímu vývoji a nacistické geopolitice: „Na základě Ratzelových myšlenek roztrfídil [Kjellén] lidskou společnost podle rasových a biologických hledisek. Stát si představoval ve významu německého Volk – pokud bude dostatečně silný a dynamický, bude vyžadovat obzvláště velký Lebensraum. Plytké a naduté myšlení Ratzela a Kjelléna využila pozdější generace vrahů k ospravedlnění svých činů. Na myšlenkách záleží, na dobrých i těch špatných, ale nejasné myšlenky mohou být obzvláště nebezpečné. Zatímco logický zeměpis nám ukazuje, jakým nesnáším můžeme čelit ve světě, Ratzelova a Kjelléna geografie je nelegitimní, zpochybňuje význam jedince a nahrazuje ho velkou masou rasy“ [Kaplan 2013: 92–93].

teorii, která by ospravedlnila teritoriální expanzi Německa v duchu „přirozeného práva silnějšího“. Při bližším zkoumání se však ukazuje, že tento sociálně darwinistický výklad Ratzelova myšlení je velmi sporný, že jeho pojetí státu je ve skutečnosti daleko složitější a sofistikovanější a že jej de facto nelze k tomuto ospravedlnění využít.

Cílem tohoto příspěvku je vyložit Ratzelovo pojetí státu a zasadit jej do širšího kontextu jeho antropogeografického systému, tj. vytvořit protiváhu dosud převažujícím, zjednodušeným a negativistickým interpretacím jeho myšlení. Autor věří, že pokud bude Ratzelova práce obsírně prozkoumána a vyložena, dojde ke zpochybnění jeho striktních sociálně darwinistických interpretací, což by v důsledku mělo vést k přehodnocení jeho negativního a negativistického vnímání. Autor zároveň věří, že studie prokáže, že Ratzelovo myšlení není ani „plytké“, ani „naduté“ [Kaplan 2013: 93], nýbrž naopak, že je jeho dílo plné zajímavých dobových úvah a nápadů.

Před prezentací samotného Ratzelova pojetí státu je však třeba nejprve postihnout základní rámec jeho geografického myšlení. *Politická geografie*, která jeho koncept státu obsahuje, totiž není osamoceným dílem, nýbrž organickou a neoddělitelnou součástí jeho širšího antropogeografického systému.¹¹

Antropogeografická východiska a principy

Ústředním tématem Ratzelova geografického myšlení je „vztah mezi [relativně] statickým povrchem Země a pohyblivým lidstvem, které na něm žije“ [Ratzel 1899: 33]. Ratzel byl totiž přesvědčen, že „osudy národů jsou do určité míry určeny jejich přirozeným prostředím“ [Ratzel 1899: 106]. Proto hodlal zjistit, „jaké obecné principy pro posuzování života národů lze odvodit z prostoru, polohy a tvaru zemského povrchu“ [Ratzel 1899: 101]. Uvedené úryvky z prvního dílu jeho *Antropogeografie* jasně demonstrují Ratzelův základní záměr. Mimo jiné ukazují, že výchozím motivem jeho antropogeografických prací je vždy „dějinný pohyb“ (*die geschichtliche Bewegung*), tedy pohyb lidské populace v dějinách,¹² který je do určité míry neustále usměrňován tvarem zemského povrchu. Na dějinný pohyb, tzn. na migrace, dějiny a vývoj lidských populací mají podle něho vliv především tři faktory. Je to „poloha“, resp. „umístění“ (*die Lage*) konkrétní populace na zemi, a také „prostor“ (*der Raum*), který se kolem ní rozkládá. Z kvalitativního hlediska má na lidskou společnost vliv rovněž „půda“ (*der Boden*),¹³ jež je podle Ratzela nejen nezbytnou podmínkou lidského života vůbec, ale i zásadním elementem, který ovlivňuje život obyvatelstva v mnoha směrech (viz dále). Tento stručný výčet nejdůležitějších pojmů jeho antropogeografického učení je však sám o sobě nicneříkající. Proto je nutné jeho přístup analyzovat podrobněji.

¹¹ Posuzování Ratzelovy politické geografie pouze na základě jejího ústředního díla je navíc podle Hermanna Overbecka hlavní příčinou mnoha nesprávných soudů či přinejmenším neúplných úsudků [Overbeck 1957: 169, 171].

¹² Ovšem nejen lidské populace, ale i veškerého života vůbec.

¹³ Pojem *Boden* zde autor překládá jako „půda“, ačkoli si je vědom toho, že tento překlad není úplně přesným vyjádřením Ratzelova termínu. V němčině totiž *Boden* znamená nejen půdu ve smyslu zemědělsky využitelné plochy, ale rovněž zem jako takovou, tj. veškerou člověkem obyvatelnou, pozorovatelnou i využitelnou litosféru. Jakkoli by tedy slovo „zem“ bylo vhodnější, autor se rozhodl přidržet zavedeného úzu. Již na přelomu 19. a 20. století totiž čeští komentátoři Ratzelových prací překládali termín *Boden* jako „půda“.

Základním východiskem jeho veškerých antropogeografických úvah byl tedy vždy pohyb (v prostoru), který považoval za základní charakteristický znak veškerého života:

Když mluvíme o mobilitě živých bytostí, považujeme pohyb za obecnou charakteristiku života. Život je pohyb, který se vždy vrací do dané formy; život je souhrn vnitřních pohybů, které jsou spouštěny vnějšími podněty; život je látková výměna konstantní formy: můžeme vidět, že pohyb je vyjádřen ve všech definicích života. Tento život je nyní především vnitřní skutečností organismu. Ale vnitřní život bude vždy generovat vnější pohyb. Každý nárůst organické hmoty, každý růst, každá reprodukce je prostorovým pohybem; a každý pohyb je ovládnutím prostoru. [...] Větvění rostliny, růst korálů jsou prostorové expanze. Ze dvoulistého klíčku dubového semínka, které nezabírá téměř žádný prostor, se stává tisícilistý strom, jehož stínová plocha se měří v metrech čtverečních; z paprskovitého dělení a pučení korálů se stává útes, který obepíná východoaustralské pobřeží na patnácti stupních zeměpisné šířky; mech produkuje odnože a výhonky a pokrývá plochu tisíců kilometrů čtverečních jako rašeliniště. Nemá člověk právo říci: ovládnutí prostoru je obecný jev a charakteristika života? [Ratzel 1901a: 114–115]

Přestože v úryvku Ratzel zmiňuje pouze organické životní formy, není pochyb o tom, že uvedené zásady vztahoval také na člověka a lidskou společnost. I dějiny pro něho byly souborem pohybů, které jsou nejprve vnitřní, tzn. že se odehrávají uvnitř lidských bytostí (v jejich mysli), avšak vždy se nějakým způsobem projeví na pohybu vnějším (mobilitě). Stejným způsobem to podle něho funguje opačně. Vnější pohyby nevyhnutelně vedou k vnitřním změnám, protože přivádějí člověka či lidské komunity do jiných životních podmínek, kterým se musí následně přizpůsobit [srov. Schlüter 1906: 599–600].

Mluví-li Ratzel o pohybech, je třeba zdůraznit, že nemá na mysli válečné či obchodní výpravy, nebo jen velké migrace celých kmenů či etnik. Poukazuje rovněž na neustálé pohyby, které historie nezaznamenává, protože se odehrávají velmi nenápadným způsobem v průběhu dlouhého časového období [Ratzel 1899: 118 a další]. Tyto malé migrace, počínaje přesunem jednotlivců, rodin či malých sociálních skupin, jež mění svoje bydliště, mají dle Ratzela pro dějiny stejný nebo dokonce větší význam než velké historické události a pohyby. Ty totiž obvykle nemají (pokud nejsou doprovázeny mohutným přesunem kulturních znaků) dlouhodobý a trvalý dopad na strukturální změny lidské populace a kultury. Spíše v důsledku pomalých a téměř nepostřehnutelných pohybů dochází k postupným změnám a proměnám stěžejního rázu.¹⁴ Antropogeograf tak podle něho musí vždy počítat

¹⁴ V tomto směru Ratzelova koncepce plně koresponduje s hypotézami a migrační teorií jeho mnichovského kolegy a „otcovského přítele“ Moritze Wagnera (1813–1887). Wagner byl přírodovědec, který velmi rychle vycítil jednu ze zásadních mezer v Darwinově evoluční teorii. Přestože akceptoval myšlenku přirozeného výběru jako základního mechanismu procesu evoluce, cítil, že Darwinova teorie není úplná. Podle Wagnerova přesvědčení postrádala potřebnou prostorovou koncepci. Reagoval tedy publikací práce s názvem *Die Darwin'sche Theorie und das Migrationsgesetz der Organismen* (1868), která se nesla v duchu následující úvahy: všechny druhy rostlin a zvířat jsou spojeny určitou oblastí rozšíření (*Verbreitungsbezirk*). Neustálý a přirozený nárůst populace v původní lokalitě však spolu s konkurencí s jinými jedinci zintenzivňuje boj o zdroje dostupné v regionu, což následně vede k nutnosti migrace části původní populace na nové a neobsazené území, aby se mohla dále rozvíjet. V tomto procesu se migrující skupina často zcela izolovala od původní lokality výskytu a dostala se do nového prostředí, což v konečném důsledku vedlo k evolučním změnám v organismu. Podle Wagnera tedy docházelo k evoluci v důsledku migrace a izolace skupin jedinců, kteří se ocitli v odlišném přírodním prostředí, kde se následně museli pomoci přirozeného výběru adaptovat. Wagner tuto teorii označil jako „migrační zákon“ (*Migrationsgesetz*). Čím více však tuto teorii rozvíjel, tím více se mu zdál přirozený výběr z hlediska evolučního procesu marginálnější, a důležitější se mu naopak jevila migrace skupin jedinců do nového (odlišného) prostředí a jejich následná izolace od původní populace. Všichni životopisci jsou zajedno, že Wagnerovo pojetí evoluce, a především zdůraznění migračního procesu bylo zřejmě to nejdůležitější,

s neustálým a v zásadě nevystopovatelným pohybem, předáváním, přijímáním, mísením, mísením atd., které vedou a v minulosti vedly nejen k zásadním změnám lidské rasy, jazyka, kultury, ale i trvalé kolonizaci a „podmanění“ určitého území [Ratzel 1899: 113–204; srov. Ratzel 1897a: 268–278].

Z uvedeného vyplývá, že dějinný pohyb Ratzel chápal velice komplexně a zároveň si byl vědom neuvěřitelné rozmanitosti jeho druhů. Mohlo se jednat o pohyby individuální či kolektivní, pohyby fyzické (lidské i jiných živých entit) či duchovní (myšlenky, ideje), rychlé nebo pomalé, plánované a organizované nebo nevědomé atd. V důsledku toho se tedy jeho koncept dějinného pohybu rozpadá na v podstatě nekonečnou škálu konkrétních případů, což klade na celou soustavu jeho antropogeografie nesmírné nároky. Každý z těchto zvláštních druhů pohybu navíc reaguje na geografické podmínky odlišně, a proto je jí každý druh pohybu ovlivněn trochu jinak. Stejně jako se liší typy pohybu i to, co je přenášeno, mění se i stupeň mobility s ohledem na jednotlivé národy a jejich kulturní úroveň. Ratzel tvrdí, že mobilita je nejvyšší u národů nižšího kulturního stádia, neboť takové národy nejsou se svou půdou a prostředím natolik svázány, jako národy kulturní (viz citát níže) [Ratzel 1899: 63–64].

Kromě mobility života je základem Ratzelovy antropogeografie také vazba k zemi či svazek se zemí (*die Erdgebundenheit*), jež ovšem není absolutní, neboť život sám se řídí svou vlastní silou (*die Lebenskraft*) nezávislou na okolním prostředí či zemské gravitaci. Zvláště patrná je tato vnitřní síla u člověka, který se navzdory gravitační síle snaží vzlétnout do vzduchu, nebo navzdory své přirozenosti proniká svou přítomností nebo nástroji hluboko do země či k oceánskému dnu. Jakkoli se však tato vnitřní životní síla dokáže vzepřít zemské přitažlivosti a překonávat možnosti dané její přirozeností, nelze podle Ratzela popřít, že všechny lidské životní činnosti jsou vždy spojeny se zemským povrchem [Ratzel 1899: 66–67; Schlüter 1906: 600]. Byl dokonce toho názoru, že míra, jakou jsou národy „připoutány“ k Zemi, a tedy závislé obecně na přírodě, se ani s vyšší úrovní kultury či civilizace nijak nesnižuje, právě naopak. Se stále větším stupněm kulturního vývoje je člověk na zemi závislejší:

Pohled na rostoucí význam ekonomického života s rostoucí kulturou a hustotou obyvatelstva stačí k tomu, abyste sami sebe přesvědčili, že toto oddělení [od přírody – pozn. autora] nikdy nebude absolutní. [...] Velká Británie, Německo, Belgie, celá kultura je nyní mnohem více než před sto lety závislá na bohatství uhlí a železa, jimiž příroda tyto země obdarovala. Je to právě díky tomuto novému poutu, které dříve neexistovalo nebo nebylo známo, kvůli němuž je společnost na zem více vázaná. Primitivní národ ve skutečnosti neznamená to, že by měl nejužší vztahy s přírodou, jaké si lze představit, ale spíše to, že žije pod neustálým tlakem přírody. [...] Kultura je osvobození od přírody ne ve smyslu oddělení, ale naopak je širším, rozmanitým a různorodým propojením s ní samotnou. [...] Nestáváme se osvobozenějšími na přírodě jako celku tím, že ji důkladněji využíváme a studujeme, pouze se stáváme nezávislejšími na jejich rozmarech [...]. Proto jsme [...], díky naší kultuře, v nejniternejším vtahu s přírodou ze všech národů. Víme totiž, jak jí co nejlépe využít. [Ratzel 1899: 63–64]

co ovlivnilo Ratzelův intelektuální vývoj, a především jeho pojetí antropogeografie. Tento fakt asi nejlépe vystihl Mark Bassin, když napsal: „Dopad Wagnerových teorií na mladého Ratzela byl zásadní a lze ho jen těžko přehánět. Jejich vlivem obrátil svoji pozornost k faktorům pohybu, migraci organismů a prostoru [...]. Ratzel se ztotožnil s těmito [Wagnerovými – pozn. autora] zásadami, a s přesvědčením, že *Migrationsgesetz* byl ‚nejzákladnějším zákonem světových dějin‘, začal vyvíjet svoji humánní geografii aplikováním [těchto principů] na lidské dějiny a život společnosti“ [Bassin 1987a: 126].

S velkou provázaností života a zemského povrchu souvisí také (jak již bylo naznačeno) vlivy konkrétních vlastností zemského povrchu (rozložení země a vody, nadmořská výška, tvar reliéfu atd.) na dějinný pohyb. Ratzel pohyb života po povrchu země přirovnával k toku vody nebo pohybu zvířat v krajině:

Podobně jako voda, i když bez otrockého dodržování zákona gravitace, se i život řídí nutkáním proniknout do hlubších částí Země. Prochází přitom žlaby a koryty, částečně z důvodu sledování nepostradatelné vody, částečně s vědomou snahou vyhnout se výškám, jejichž překonávání vyžaduje větší námahu. Cesty stěhovavých ptáků vedou vždy určitými horskými průsmyky a údolními, stejně jako další méně rozpoznatelné cesty jiných stěhovavých zvířat a rostlin. Život lidí vykazuje stejnou tendenci. Nadmořská výška nezastaví historické pohyby natrvalo, ale brzdí je, zdržuje je nebo je odklání. [Ratzel 1901b: 702; srov. Schlüter 1906: 601]

Podle Ratzela se tedy dějinný pohyb přizpůsobuje konkrétním geografickým podmínkám. Poukazoval přitom na příklady konkrétních vojenských tažení či migrací v dějinách, které se vždy ubíraly stejnými nebo alespoň podobnými trasami.¹⁵ Dějinný pohyb je tedy vždy usměrňován geografickým prostředím,¹⁶ „stejně jako se vlna vždy stejným způsobem tříští o skálu určitého tvaru, tak určité přírodní podmínky vždy ukazují stejnou cestu pohybu života [...]“ [Ratzel 1899: 13]. Na základě svých přirozených vlastností jsou tedy země „předurčeny k tomu, aby udávaly dějinnému pohybu určité formy a směry“ [Ratzel 1899: 105].

Vedle obecných vlastností zemského povrchu akcentuje Ratzel ve své antropogeografii také roli polohy a prostoru. Podle jeho definice zahrnuje termín poloha (*die Lage*) tři faktory: na prvním místě je to velikost a tvar regionu, dále pak příslušnost k určitým vlastnostem půdy, podnebí a vegetace, a nakonec jsou to vztahy k ostatním oblastem zemského povrchu, zejména s ohledem na možnosti dopravy a pohybu [Ratzel 1899: 211]. Ratzel rozlišuje dva základní typy polohy: polohu okrajovou (*die Randlage*) a centrální

¹⁵ V *Politické geografii* (stejně jako v *Antropogeografii*) dějinné pohyby národů rozdělil mezi pohyby vnitřní a vnější. Základní formy vnějších pohybů jsou podle něho hlavně: populační růst, populační šíření, vyrovnávání hustoty osídlení, válečná či dobovačná tažení a kolonizace. Vnitřní pohyby pak mohou tyto vnější pohyby ovlivňovat nebo dokonce vyvolávat. Patří mezi ně například kulturní stav národa a jeho ekonomické potřeby, geografické znalosti, náboženské představy či zcela konkrétní ideje, které mohou u národů vyvolat potřebu pohybu [Ratzel 1903: 85–97, 217 a další].

¹⁶ Na pohyby obecně může mít podle Ratzela vliv celá řada faktorů, které je buď podporují, nebo potlačují. Patří mezi ně například kvalita půdy, která určuje to, zda na ní populace prospívá a roste nebo stagnuje, vodstvo, zda má národ přístup k moři nebo může využívat říční systém k efektivní dopravě, a v neposlední řadě terén či tvar reliéfu, jež může pohybu výrazně bránit (neprostopupné lesy, pohoří, pouště apod.). V *Politické geografii* se lze dočíst celou řadu příkladů, jak rozličné geografické faktory ovlivňovaly pohyb, a tím udávaly směr světové historii. Kupříkladu na Alpách Ratzel jasně demonstroval, jak důležitá je to bariéra v pohybu lidí, myšlenek a kultury, a to i navzdory tomu, že přes ně lidé udržovali vzájemné kontakty i úzké a trvalé vazby. Staří Římané například Alpy obešli nejprve západním směrem, namísto směru severního či severovýchodního [Ratzel 1903: 104]. Římská civilizace se tak kvůli geografické překážce rozšířila nejprve do oblastí dnešní Francie, teprve později do severovýchodní Evropy. Uvedený příklad odklonu dějinného pohybu je tak možné vidět jako jeden z nejdůležitějších faktorů evropské historie. Překážky dějinného pohybu, které Ratzel uvádí v hojně míře, jakkoli netvrdí, že jejich účinek je absolutní, vždy mohou ovlivnit směr dějinného pohybu. Totéž platí pro oceánské proudy či pravidelný, jedním směrem vanoucí vítr. Všechny tyto faktory, stejně jako již zmíněná vyrovnávací síla hustoty lidského osídlení, mohou podle Ratzela tvořit konstantní směry pohybu po velmi dlouhou dobu a ovlivnit tak historický vývoj [Ratzel 1903: 95–96].

(*die zentrale Lage*), přičemž každá z nich má své výhody a nevýhody, které jsou poplatné konkrétním historickým okolnostem a situacím. V závislosti na vzájemných vztazích konkrétních oblastí je určen směr, rozsah i rozmanitost jejich vzájemné výměny a rovnováhy. Mezi určitými polohami, resp. umístěními existuje také přirozené napětí, které je o to větší, do jaké míry se oblasti vzájemně liší svou celkovou geografickou povahou (pobřeží vs. vnitrozemí, nížiny vs. hornaté oblasti atd.). Napětí mezi oblastmi může být rovněž způsobeno rozdíly v hustotě zalidnění či ve sféře kultury. Takové rozdíly pak mají na svědomí neustálý „tok“ v určitém směru. Z hlediska vztahu určité oblasti k oblastem jiným může být země ve své poloze téměř izolovaná od ostatních. V takovém případě země na jedné straně poskytuje lidem výbornou ochranu, na straně druhé tato poloha brání oživujícím vnějším vlivům a stimulacím. Život v takových polohách „tuhne a chradne“. Příkladem jsou izolované ostrovy, které leží stranou námořních tras, odlehlé části hor či výčnělků pevniny, nebo nepřístupné bažiny. V takových izolovaných oblastech tak podle Ratzela běžně nacházíme zbytky velmi starých kultur a etnik (Veddové na Cejlonu, přežívající keltské jazyky v severním Skotsku, Walesu a Irsku, Pygmejové v afrických pralesích atd.). Okrajová poloha však nemusí být nutně jen útočištěm posledních enkláv přírodních národů nebo starých kultur či etnik. Může být také dobrým strategickým východiskem rozvíjejících se národů a států. Pokud je navíc kombinována s přístupem k moři, poskytuje obyvatelům výbornou ochranu i možnosti dopravy. Centrální poloha, jako druhý extrém, má rovněž příslušné dopady na dějiny. V těchto oblastech dosahuje hojnost a intenzita života svého vrcholu. Centrální poloha skýtá vynikající výchozí podmínky pro ovládnutí velkých oblastí a jejich spojení v jeden celek (např. Římská říše). I centrální poloha má však své nevýhody, které plynou z toho, že je ve zvýšené míře vystavena dějinným pohybům a dalším vnějším vlivům. Možnosti ochrany jsou často příliš slabé, aby ustály vnějšmu náporu [Ratzel 1899: 211–228]. Výhody a nevýhody centrálního umístění se podle Ratzela projevují podobným způsobem ve dvou zcela odlišných zemích jako je Německo a středoafriická Bornuská říše: „Společné je, že mají největší vliv, když jsou silní, naopak nejhroženější jsou, když jsou slabí. To je výhoda i nebezpečí centrální polohy všude na zemi“ [Ratzel 1899: 101]. Státy, které se nacházejí v centrálních, středních, respektive středových polohách kontinentů jsou tak podle Ratzela ve větší míře vystaveny vnějším hrozbám (potenciální ohrožení z více stran najednou). Pokud jsou taky tyto státy mocensky oslabené, snadněji se stávají kořistí sousedních států. Ovšem pokud je stát v centrální poloze mocný, může ze své středové polohy velmi profitovat (jak ekonomicky, tak vojensky či strategicky).

Dalším faktorem, který ovlivňuje život a dějiny je prostor (*der Raum*). Základním východiskem Ratzelova uvažování o prostoru je vědomí jeho limitů. Oproti velikosti moří a oceánů je rozloha obyvatelné plochy pro suchozemský život relativně omezená. Rozšiřující se život proto velice rychle dosahuje hranic dostupného prostoru. Na zemi proto podle Ratzela probíhá boj o prostor (*der Kampf um Raum*), jehož výsledkem není primárně „stlačení“ či „vytlačení“ životních forem, ale spíše diferenciaci života ve smyslu účelné a prostorově dělby práce. Různé organismy se snaží znovu a znovu nacházet nové zdroje výživy a specializovat se na jejich využití. Prostor je tak vyplňován na mnoha úrovních. U lidské společnosti tento diferenciační účinek boje o prostor (stejně jako ve všech věcech) vede rovněž k dělbě práce, např. ke vzniku nových odvětví podnikání, zkrátka k progresivní organizaci společnosti. Ratzel však upozornil, že k tomuto procesu dochází pouze tehdy, pokud je prostor již do určité míry zaplněn a je-li zároveň omezena možnost

emigrace. Pokud je to totiž možné, migrace do neobsazených oblastí zůstane důležitým, či dokonce nejdůležitějším východiskem boje o sebezáchovu [Ratzel 1899: 229–254; Schlüter 1906: 610–611].

Vývoj života na zemi podle Ratzela jasně dokládá rozdíly mezi relativně širokými a relativně úzkými prostory. Efekt úzkého či širokého prostoru se značně liší v detailech podle místa a neméně také podle času. Život navíc podle něho obecně vykazuje tendenci k ovládnutí prostoru v průběhu dějin. Proto hovořil o „zákonu rostoucích prostorů“ (*der Gesetz der wachsenden Räume*). Demonstrovat jej lze na příkladu ekonomických a obchodních vazeb, které se navzdory prostorovým omezením rozvinuly ve světové ekonomické a obchodní síti. Stejnou tendenci lze podle Ratzela vysledovat i v sociální a státně-politické oblasti, kdy se státy v průběhu času rovněž stávaly a stávají prostornějšími [Ratzel 1903: 206].

Pokud jde o vlastnosti rozličných prostorů a jejich efektů na lidskou společnost a dějiny, pak se Ratzel domníval, že v relativně úzkém prostoru se stává život intenzivnějším a rychleji dosahuje vyšších stádií než v prostoru velkém či širokém (např. historický vývoj Řecka) [Ratzel 1899: 241]. Účinek úzkého prostoru lze podle něho rovněž sledovat ve městech (díky velké koncentraci života), jež jsou (nejen z důvodu své polohy) centry vysokého a rychlého kulturního vývoje ve srovnání s širokými a prázdnými prostorami (pláně severovýchodní Evropy, středoasijské stepi apod.). Na druhou stranu však v úzkém prostoru může dle něho snadněji docházet k rychlému úpadku a rozpadu. Zda však úzký prostor nabude velkého historického významu podle Ratzela závisí především na jeho poloze vůči ostatním prostorům a oblastem. Je totiž důležité, aby byl úzký prostor v dostatečné míře propojen s vnějším okolím jak kvůli žádoucím podnětům, tak také kvůli tomu, aby život ve stísněném prostoru netrpěl příliš velkým vnitřním třením. Menší prostor tudíž potřebuje podporu příznivé a na kontakty bohaté polohy v mnohem větší míře než prostor rozsáhlý. Pokud jde o široké a otevřené prostory, jimi podle Ratzela například snáze proniká lidská populace nebo se rychleji šíří myšlenky, ovšem k intenzivnímu kulturnímu vývoji zde dochází velmi pomalu. Oproti úzkému je však široký prostor více nezávislý. Dokládá to na příkladu Ruska, jehož velká rozloha mu poskytuje nejlepší ochranu před vnějšími hrozbami. Variabilita a rozdílnost prostorů je tak podle Ratzela jednou z příčin rozmanitosti života na zemi [Ratzel 1899: 229–254].

Výše uvedené přístupy vcelku jasně ukazují Ratzelovu snahu o zobecnění neuvěřitelné škály přírodních forem a jejich vzájemných prostorových vztahů s mobilními živými organismy do komplexní antropogeografické, potažmo biogeografické soustavy. Zdá se také, že pro samotný pohyb lidských populací se snažil vyvinout jakousi teorii pohybu, podobající se (s velkou dávkou nadsázky) kinetické teorii látek ve fyzice. Toto přirovnání však má své limity, neboť Ratzel neměl na zřeteli pouze materiální a mechanické skutečnosti, ale snažil se rovněž zohlednit také faktory, impulzy a pohyby čistě duchovní podstaty. Pokud bychom tedy tento přístup domysleli do absolutních měřítek, navržená antropogeografická soustava by byla kompletní teprve tehdy, kdyby došlo také k implementaci fyziologických a psychologických faktorů a možností lidské populace do celého systému. Pokud však odhlédneme od teoretických úvah a tendencí Ratzelova přístupu, je třeba zdůraznit, že *Politickou geografii* je třeba nahlížet právě z výše popsáných hledisek a principů jeho antropogeografie.

Pojetí státu a jeho vztah k půdě

Zatímco Ratzelova *Antropogeografie* zkoumala především obecné vztahy mezi zemí a pohyblivou lidskou populací z pohledu polohy, prostoru a dalších fyzicko-geografických faktorů, v *Politické geografii* šlo Ratzelovi především o prozkoumání a zhodnocení politického a sociálního života právě z pohledu antropogeografických zásad a principů. Potenciál politické geografie totiž viděl zejména v tom, že jako přírodovědná disciplína může poukázat na význam a vliv dosud přehlížených geografických faktorů na stát a jeho historicko-politický vývoj [Ratzel 1903: iii–iv].

Jak již bylo uvedeno, nejdiskutovanějším faktorem jeho *Politické geografie* je však Ratzelovo pojetí státu. Svou představu vyložil hned v první části své knihy. Ovšem nejprve se ohradil vůči obecně převládajícím pohledům na stát, které dosud nereflekovaly význam půdy a dalších geografických faktorů: „Pro mnoho politických vědců a sociologů se stát jednoduše vznáší ve vzduchu, stejně jako pro mnoho historiků; půda státu je pro ně pouze pozemkovou drůbku většího rázu“ [Ratzel 1903: iv]. Ratzelovi se naopak státy jevily jako „prostorově ohraničené a prostorově uložené struktury [...], [které] jsou v nezbytném spojení s půdou [...]“ [Ratzel 1903: v].

Ratzel vnímal stát z biogeografického hlediska jako zvláštní formu života rozšířenou na zemském povrchu. Mluví o něm jako o „v půdě zakořeněném organismu“ (*bodenständiger Organismus*), organismu, kde se lidský faktor a faktor půdy spojily v jeden soudržný organický celek. Organická unie člověka a půdy je pro něho naprosto klíčová a provázanost člověka s půdou absolutně neodmyslitelná: „Člověk je bez země nemyslitelný, stejně tak nejvyšší dílo člověka, stát. Když mluvíme o státě, máme, stejně jako v případě města nebo cesty, vždy na mysli část lidství nebo lidského díla a současně kus zemského povrchu“ [Ratzel 1903: 4].

Slovo „organismus“,¹⁷ které Ratzel pro stát používá, by skutečně mohlo zavdat domněnce, že státy vnímal jako biologické organismy, které prochází běžnými životními cykly (zrodem, růstem, úpadkem a smrtí) nebo spolu v darwinistickém duchu bojují o život. Nic z toho však Ratzel ve své *Politické geografii* netvrdil. Zdá se tudíž, že mnoho posuzovatelů nepochopilo, jaký význam ve skutečnosti Ratzel termínu „organismus“ s ohledem na stát přisuzuje. Je sice pravdou, že v Ratzelově době bylo relativně běžné označovat stát jako organismus ve smyslu tělesném (údy a orgány) či biologickém,¹⁸ nicméně v případě Ratzela tomu tak nebylo. V přístupu ke státu a pojmu „organismus“, jak jednoznačně prokázal James M. Hunter [Hunter 1983: 13–14, 43], vycházel z názorů svého lipského kolegy.¹⁹

¹⁷ Na tomto místě je zajímavé podotknout, že pojem „organismus“ prošel od konce 19. století určitou sémantickou změnou. Zatímco dnes si v souvislosti se slovem „organismus“ většinou na prvním místě vybavíme organismus biologický, na konci 19. století se tento termín používal v souvislosti s jakoukoli formou organizované struktury, ne nutně živou entitou. Na tuto skutečnost, která hraje v posuzování Ratzelova díla nezanedbatelnou roli, upozornil jako první James M. Hunter [Hunter 1983: 46].

¹⁸ Např. Auguste Comte nebo Herbert Spencer.

¹⁹ Schäffleho vliv na Ratzelovu koncepci státu jako organismu přesvědčivě dokládá také krátká stať *Der Staat als Organismus*, což je Ratzelova recenze na práci A. Schäffleho *Bau und Leben des sozialen Körpers* [Ratzel 1896: 614–623].

Pro [Alberta] Schäffleho je organismus relativně nejlepší ze všech metaforických označení státu; ale podle jeho názoru se toto srovnání nemůže stát východiskem politické teorie. Člověk mu musí dát za pravdu, když říká, že stát není fenoménem organického, ale svého druhu sociálního života, a [že] pojem „organismus“ rozhodně nevyčerpává celou podstatu státu. Ale stejně jako není popřením božské podstaty člověka, když se říká, že člověk je organická bytost, potom označení státu organismem nevylučuje možnost, že stát je organismem morálním. [Ratzel 1903: 12]

Z uvedeného je patrné, že Ratzel pojem organismus využíval velice volně a že stát, který jím označoval, nechápal rozhodně jako pouhou živoucí entitu. V této souvislosti dokonce často upozorňoval na nedostatky této metafory, která stát přirovnávala k biologickému organismu:

Nejdokonalejším organismem mezi zvířaty a rostlinami je ten, ve kterém musí údy přinést nejvyšší oběť ve službě celku, a totiž vlastní nezávislost. Podle těchto měřítek je lidský stát extrémně nedokonalejší organismus, protože jeho členové si zachovávají nezávislost [...]. To, co dělá toto spojení lidských bytostí, kterému říkáme stát a jež je jako organismus nedokonalejší, schopné tak ohromných a jedinečných úspěchů je to, že jde o duchovní a morální organismus. Duchovní spojení propojuje to, co je fyzicky oddělené; žádné biologické srovnání tím pádem nemůže být vhodné. [Ratzel 1903: 11]

Ratzel zde konstatoval, že na rozdíl od biologického organismu, který drží pohromadě fyzicky, není lidská společnost dostatečně soudržná, aby bylo možné tuto organickou analogii použít. O něco dále rovněž uvedl:

Srovnání státu s vysoce vyvinutými organismy je neplodné; a hlavní příčina toho, že tolik vědeckých pokusů přistupovat ke státu jako organismu přineslo tak málo ovoce, spočívá v omezení úvah o analogiích mezi seskupením lidských bytostí a stavbou organické bytosti. Nejvýraznější rozdíl mezi lidským státem a organickou bytostí spočívá právě ve strukturálních vztazích, které jsou znovu a znovu porovnávány. Ve státě je neindividualističtější produkt stvoření, lidská bytost, která neobtěhuje žádné vlákno a žádnou buňku své bytosti celku, integrována jen tak, aby se od něho mohla kdykoli znovu oddělit jako nezávislé stvoření; naopak ve zvířecím organismu existuje podřízenost částí, která je zbabována nezávislosti pomocí transformace v zájmu celku. [Ratzel 1903: 13]

Z uvedeného jednoznačně vyplývá, že Ratzel považoval srovnávání státu s živoucím organismem za problematické a nefunkční, neboť taková analogie ignoruje jejich významné strukturální rozdíly. Přesto však, i když si byl vědom těchto nesrovnalostí a limitů uvedeného srovnání, zcela tuto metaforu neopustil. V některých pasážích *Politické geografie* totiž s touto analogií zacházel a státy k biologickým strukturám přirovnával (viz dále). Na druhou stranu ovšem tyto metafory nelze příliš přeceňovat. Platí, že Ratzelova organická koncepce státu se od ostatních výrazně liší a že ve své podstatě není přímo biologická. Biologický přístup už ze své přirozenosti totiž vylučuje určitý duchovní rozměr a příliš nepočítá s výjimečným postavením člověka a jeho svobodnou vůlí. Biologický a sociálně darwinistický přístup také předpokládá spíše mechanický, materialistický a deterministický světónázor, který Ratzelovi nebyl vlastní.²⁰

²⁰ Striktně deterministický charakter Ratzelova myšlení i práce byl již mnoha autory zpochybněn [viz Overbeck 1957: 179; Steinmetzler 1956: 67–68; Schultz 2009: 132]. Podobně byl vyvrácen i Ratzelův materialismus [viz Hunter 1983: 43, 77, 81–82, 135nn; Faber 1982: 391].

Pokud jde tedy o Ratzelovo pojetí státu, ten se mu jeví jako nedokonalý, „duchovní a morální organismus“ [Ratzel 1903: 11]. Nedokonalý v tom směru, že jeho obyvatelé (*das Volk*)²¹ jsou velmi individualističtí a extrémně nezávislí na celku (na rozdíl např. od tělesného organismu, kde jsou všechny jeho části – buňky, orgány apod. – neoddělitelnou součástí celku, kterému se naprosto podřizují). V duchovní rovině je spojuje pouze národní, resp. státní idea a v rovině hmotné jen půda, kterou společně obývají a obhospodařují. Půda má proto z hlediska státu zvláštní význam, jenž jde podle Ratzela daleko nad rámec pouhého „podkladu“ (*die Unterlage*) pro život, či předmětu politických třenic.

Společný život (na stejné půdě), spolupráce a společná potřeba ochrany vytváří podle něho duchovní spojení nejen mezi lidmi, ale také mezi lidmi a jejich půdou: „Duchovní spojení s půdou spočívá ve zděděném zvyku žít společně, ve společné práci a v potřebě ochrany před vnějším světem“ [Ratzel 1903: 16]. Držba půdy se totiž většinou dědí z generace na generaci, předkové a stejně tak současníci v ní zanechávají určitý otisk své celoživotní práce, a proto mezi ní a lidmi vzniká duchovní pouto.²² Krom toho se však Ratzel domníval, že půda člověku neposkytuje pouze obživu, nýbrž že také svými specifickými vlastnostmi do určité míry ovlivňuje podstatu samotného státu a charakter lidské společnosti: „[...] stát se stává organismem, do kterého je zahrnuta určitá část zemského povrchu tak, že vlastnosti státu jsou složeny z vlastností lidí a půdy“ [Ratzel 1903: 5]. Státní organismus je tudíž pro Ratzela jakousi fúzí části lidstva a části zemského povrchu, přičemž stát samotný je pak odrazem vlastností obou těchto složek – jak duchovních a morálních kvalit jeho obyvatel, tak vlastností půdy a místních geografických podmínek. Z nich jsou pak „nejdůležitější [...] velikost, poloha a hranice, dále typ a tvar půdy, včetně její vegetace a vod, a nakonec její vztah k ostatním částem zemského povrchu. Mezi tyto části zahrnujeme především hraniční moře, a dokonce i neobyvatelné (anekumenické) oblasti, které na první pohled nemají žádný politický význam“ [Ratzel 1903: 5]. Na tomto místě je však třeba upozornit, že roli půdy Ratzel úplně nepřeceňuje, jak by se mohlo zdát. Jako anorganická entita samozřejmě nemůže „vstoupit“ do sociálních struktur nebo životních jevů do takové míry, aby přímo náležela k jejich podstatě (tzn. nedeterminuje vývoj), výrazně však ovlivňuje to, co se na ní odehrává a kam se vyvíjí. Jakkoli tedy mezi půdou a státem (potažmo veškerým životem) existuje velmi těsné pouto, je správné tvrdit, že formování státu podle Ratzela podléhá jak geografickým, tak kulturním okolnostem [Mazis – Stogianos 2011: 17].

Úzký vztah mezi státem a půdou, jak bylo uvedeno, existuje podle Ratzela od samého počátku formování státních útvarů, a to po celou dobu jeho existence. Přírodní národy se přitom podle něho nacházejí ve stádiu elementárního (státního) organismu, který může být v krajním případě tvořen jen jedinou vesnicí s přidruženým polem. Takový stav Ratzel přirovnával k jednobuněčnému organismu, který je většinou důsledně izolován od okolí hustou džunglí, která jej obklopuje. Tyto jednobuněčné organismy se postupem času, v souvislosti s tím, jak populace roste a ubývá neobsazené půdy, spojují a utváří větší

²¹ „Národem nazývám politicky propojenou skupinu či skupiny lidí, kteří nemusí být nutně příbuzní svým původem či jazykem, ale jsou vázání společnou půdou a prostorem“ [Ratzel 1903: 5].

²² „Navíc zvyk společného soužití nejen spojuje členy lidu jeden mezi sebou, ale také s půdou, ve které jsou uloženy zbytky minulých generací. Z toho se odvíjejí náboženské vztahy se svatými místy, která často vytvářejí mnohem silnější vazby než obyčejný zvyk nebo běžná práce“ [Ratzel 1903: 5].

a složitěji organizované státní struktury, případně se naopak mohou za určitých okolností odlučovat. Podstatné je také to, že se Ratzel domníval, že na nízkých úrovních kulturního vývoje jsou odlišnosti mezi lidskými populacemi především důsledkem rozdílů v půdě, klimatu a poloze. Tyto faktory totiž poskytují lidským společnostem různé hodnoty a příležitosti a mají tudíž na svědomí jejich vzájemné ekonomické nerovnosti i kvalitativní rozdíly. Zároveň, jak již bylo uvedeno, Ratzel tvrdil, že čím větší je kulturní úroveň lidské společnosti potažmo státu, tím je vzájemná vazba mezi půdou a lidskou společností hlubší a niternější. Lepší hospodaření a využívání půdy pokročilejšími nástroji a technikami totiž vytváří vyšší hodnoty, kterých je čím dál obtížnější se vzdát. Zároveň se také daří uživit větší množství obyvatel ve stejném prostoru, čímž roste společenská dělba práce a současně větší vzájemná závislost a provázanost jak mezi různými odvětvími ekonomického života, tak také mezi společnostmi a její půdou: „Takže rozvoj každého státu je progresivní organizace půdy pomocí stále užších vazeb s lidmi. Roste-li počet obyvatel ve stejném prostoru, rostou spojovací nitky mezi lidmi a půdou, využití přírodních zdrojů je stále rozvinutější a zvyšují moc národa, který se však stává stále závislejší na své půdě do té míry, dokud nedojde k jeho úplnému ustrnutí (Erstarrung) [...]“ [Ratzel 1903: 7–8]. Proto „je právem prohlášeno za nemyslitelné, aby současný vyspělý stát přesadil (verpflanz) všechny své obyvatele do nové země“ [Ratzel 1903: 28]. Jinde konstatuje: „Stát by nemohl změnit svoji půdu, aniž by se stal zcela odlišným“ [Ratzel 1897b: 366]. Tím chtěl Ratzel vyjádřit, že příslušníci jednoho státu jsou se svojí půdou natolik spjatí, že jejich teoretické přesunutí do jiných environmentálních souvislostí by nutně způsobilo nejen změnu ve způsobu získávání obživy, ale v konečném důsledku i změnu celého souboru zvyklostí, hodnot, respektive kultury, a pochopitelně i změnu fyzických znaků.

V každém případě pro stát má půda (země) celou řadu významů. Krom toho, že národu poskytuje obživu, je skrze svůj ekonomický a hospodářský význam také zdrojem politické moci [Ratzel 1903: 5]. Zároveň může svými specifickými vlastnostmi státu rovněž zajišťovat také ochranu (neprostopupné lesy, pouště, pohoří apod). Ratzel vyzdvihl také význam toho, že se v průběhu dějin, především v souvislosti s kulturním a technologickým vývojem, objevují dosud neznámé kvality půdy a její ekonomický potenciál (roste politická hodnota půdy). Čím více jej národ odhalí a aktivně využívá její energetické zdroje, tím větší je jeho „zakořenění“. To se pak následně promítá do větší stability státu, neboť národ k půdě více citově či duchovně přilne a přisoudí jí současně politický význam. V neposlední řadě je pro stát půda důležitá i z toho důvodu, že její bezpečné vlastnictví zaručuje státu jeho trvalou existenci [Ratzel 1903: 25].

Prostorový růst státního organismu

Pokud jde o prostorový růst státu, potažmo národa, nemá nic tak zásadní význam jako vztah neměnné půdy a rostoucího počtu obyvatel. Nevyhnutelným důsledkem této skutečnosti je tendence ke stále rozsáhlejšímu využívání půdy, které se projevuje jak expanzí populace do nových prostorů, tak v jeho stále důvěrnějším spojení se zemí. Ze stavu „elementárních organismů“, které postupně narůstají a rozšiřují se, postupně vzniká stav současné politické a ekonomické „okupace“ (*die Besetzung*) země. Je to proces jakéhosi vrůstání národa do (přirozeného) prostoru, kdy „země nikoho“ stále více mizí a kdy se i pohraniční oblasti osídlují ve stále větší míře, dokud se veškerá půda nestane aktivně

využívaným národním územím. Kultivace nové půdy však zároveň způsobuje další růst. Jak populace dále roste, půda se stává stále vzácnější, zvyšuje svoji politickou a ekonomickou hodnotu, přičemž s dalším kulturním rozvojem je v ní rozpoznáván další a další ekonomický potenciál [srov. *Schlüter 1898: 127–128*]. Ratzel byl rovněž toho názoru, že velký teritoriální, a tím pádem i politický růst velice úzce souvisí s rozšiřováním geografických obzorů a naopak. Zajímavý je také jeho názor, resp. postřeh, že právě pokročilá kultura a hlubší vztah k půdě, který je charakteristický pro země západní Evropy, způsobuje, že právě ony se snaží v mimoevropské sféře uplatnit svoje prostorové nároky na úkor ostatních evropských či původních národů. Jsou si totiž dobře vědomy její potenciální ekonomické hodnoty, zatímco domorodí obyvatelé význam vlastní půdy dosud zcela nerozpoznali. Podle něho tak velmocí mezi sebou soupeří (bojují) o prostor, protože potřebují více půdy a zdrojů pro své stále početnější obyvatelstvo. Konečným stádiem veškerého růstu bude podle Ratzela stav, kdy veškerý zemský povrch bude prostorově propojen, osídlen a ekonomicky využíván, a kdy všechny světové politické mocnosti splynou do jednotného lidstva.

Růst státního organismu v historii se podle Ratzela řídil již zmíněným „zákonem rostoucích prostorů“ (*der Gesetz der wachsenden Räume*). Ratzel samozřejmě neměl na mysli zákon v exaktním slova smyslu, ale spíše určitou tendenci srůstání a spojování prostorů do větších celků. Tato tendence (v rámci politické geografie) platí zejména pro menší státně-politické jednotky, které jsou spřízněny historickým a kulturním vývojem a rovněž geografickými podmínkami. Uvedený „zákon“, resp. tendence však podle Ratzela rozhodně není absolutní. Poukázal především na etnické skupiny původních domorodců, které se málokdy zformovaly ve velký státně-politický útvar. Konstatoval zároveň, že tendence k založení státu větších rozměrů bývá většinou spojena s vnějším vlivem nebo ohrožením [*Ratzel 1903: 244–245*].

Jako specifický projev růstu (ale i pohybu) Ratzel prezentuje kolonizaci (nejen zámořskou). Chápe jí jako nezbytný projev přebytku obyvatelstva, jehož počet stále narůstá, přičemž půdy je pořád relativně stejné množství. Ratzel také upozornil na to, že ačkoli bývá poměrně často doprovázena vojenským dobýváním, je to čistě ekonomická koloniální činnost, která bývá nejlepším předpokladem trvalého spojení s mateřskou zemí. Za „pravou“ kolonizaci považuje takovou, která probíhá pomalu a postupně podle dobře vypracovaného plánu („Půdu lze koupit, a přesto ji nevlastnit“ [*Ratzel 1903: 48*]) a v důsledku počítá s integrací v hospodářské, politické i kulturní oblasti. Ekonomické „mírové dobytí“ (*friedliche Eroberung*) je podle něho nejlepší cestou k trvalé politické nadvládě:

Je to politicky řízená a chráněná, pomalá a důsledná práce těch nejmenších sil, která dobyla miliony kilometrů čtverečních půdy, a zapouští kořeny tak pevně, že s ní Francie marně bojovala po léta i v Tonkinu. Tak jako zemědělec dobývá svým pluhem jeden kus půdy za druhým, tak obchodník dobývá svým obchodem jedno území za druhým. V obou případech se jedná o mírová dobývání, jejichž zbraněmi a nástroji jsou zboží a peníze. [*Ratzel 1903: 503*]

Žádné dobytelské snahy tak podle Ratzela nemohou vést k trvalému připojení dobytého území k expanzivní mocnosti, neboť nevytváří strukturu organického státu. Zároveň si povšiml, že už po relativně krátké době, kdy je vzdálená oblast kolonizována z mateřské země, se charakter příchozích osadníků, resp. koloniální populace proměňuje a nabývá

oproti domovně odlišných rysů. Tuto postupnou transformaci mají podle něho na svědomí odlišné vlastnosti půdy, klimatu a dalších geografických faktorů, jakož i fauny a flory. Ratzel také upozornil na „sílu“ koloniální půdy, která po čase může působit jako dezintegrační faktor zvyšující se přímo úměrně s narůstající vzdáleností od mateřské země a jejího centra [Ratzel 1903: 129–172].

Jak je patrné, proti integračním silám stojí též síly rozpadu velkého státního organismu, které mohou způsobovat geografické i politické vlivy. Mezi geografické patří již uvedená vzdálenost od centra státu (pokud je dostatečná), rozdíl v příslušnosti ke klimatickému pásmu, hospodářská a ekonomická soběstačnost připojené či kolonizované oblasti apod. Všechny tyto faktory pak podporují či vyvolávají politické příčiny rozpadu, jež samy o sobě mohou pramenit z nedostatečné soudržnosti v etnické, národní či kulturní oblasti (např. absence společné historie). Samotný rozpad velkého státního útvaru pak Ratzel přirovnává k organickému dělení zárodečné buňky [Ratzel 1903: 112]. V žádném případě se tudíž nepodobá hnilobě či rozkladu mrtvol, neboť části někdejšího státu existují dál a mnohdy také nadmíru prosperují. Jako příklad uvádí Prusko v období napoleonských válek, kdy v důsledku porážky přišlo o rozsáhlá území na západě i východě, a přesto nepřestalo existovat. Žádná část státního organismu tudíž nemá takový význam, který by v případě jejího ztracení znamenal rozklad celého státu [Schlüter 1906: 621]. V rozpadu tedy Ratzel vidí spíš určitý druh politické transformace.

Pokud bychom chtěli na závěr Ratzelovu *Politickou geografii* zhodnotit z hlediska jejího významu, pak je nutné dát za pravdu Hermannu Overbeckovi, který napsal, že Ratzelovou největší zásluhou bylo, že jako jeden z prvních „vnímal státy jako funkční prostorové jednotky, jako dopravní společenství, jako politicky organizované struktury vztahů [a] jako politické životní prostory [...]“ [Overbeck 1957: 188]. Je třeba zdůraznit, že teprve díky Ratzelovi byl rovněž plně doceněn význam polohy a především půdy, resp. země pro stát a jeho historii. V důsledku toho byla zem daleko více než kdy dříve vnímána jako entita, která je se svými obyvateli v úzkém vztahu. Velmi důležité bylo také Ratzelovo rozpoznání relativní hodnoty, kterou určitá zeměpisná oblast může mít a jež se může projevit až v průběhu dějin v souvislosti s lidskou činností a pokrokem. Zajímavý byl také jeho postřeh, že ne každé lidské společenství si je plně vědomo významu vlastní obývané země. Všechny tyto myšlenky dokazují, jak poznamenal James M. Hunter, že ve „způsobu geografického myšlení byl [Ratzel] daleko před svými kolegy“ [Hunter 1983: 62].

Závěrem

Autor věří, že prezentovaný přehled Ratzelova antropogeografického díla, ústředních myšlenek *Politické geografie* a objasnění jeho vnímání státu ukázalo, že Ratzelovy myšlenky a nápady jsou daleko složitější a sofistikovanější, než se ze sekundární literatury může jevit. Rozhodně není možné akceptovat dosavadní zavádějící a zjednodušenou sociálně darwinistickou prezentaci Ratzelova díla. Jeho antropogeografie je sice aplikací přírodovědných a evolučních teorií v geografii člověka (zejména migrační teorie Moritze Wagnera, viz poznámka pod čarou č. 14), ale Ratzel ji nevyvinul s cílem formulovat principy, které by ospravedlňovaly teritoriální expanzi „silnějších“ států na úkor „slabších“. V takovém světle je ale Ratzelovo dílo bohužel často prezentováno, a to navzdory tomu, že se vůči sociálně

darwinistické (i rasistické) rétorice přelomu 19. a 20. století zřejmě negativně vymezoval [Faber 1982: 391].²³ V každém případě je podstatný rozdíl mezi vnímáním a popisováním dynamiky života v geografickém prostoru na jedné straně a vyvozováním nutnosti určitého politického jednání nebo snad nároku na světovládu vlastního národa či rasy na straně druhé. A to až už z této dynamiky či z jiných faktorů.

Poděkování

Tato publikace vznikla v rámci projektu Studentského grantového systému *Vybrané kapitoly z moderních dějin II* (SGS-2022-028), řešeného na Katedře historických věd FF ZČU v Plzni.

Literatura

- [kolektiv autorů] [1952]. *Buržoasní geografie nástroj imperialismu: Sborník*. Praha: Přírodovědecké vydavatelství.
- Anučin, V. A. [1962]. *Teoretické problémy geografie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Baar, Vladimír – Rumpel, Petr – Šindler, Petr [1996]. *Politická geografie*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Bassin, Mark [1987a]. Friedrich Ratzel 1844–1904. In: Freeman, T. W. (ed.). *Geographers: Biobibliographical Studies*, 11. London: Mansell Information Publishing, s. 123–132.
- Bassin, Mark [1987b]. Race contra space: the conflict between German Geopolitik and National Socialism. *Political Geography Quarterly* 6 (2): 115–134.
- Burrow, John Wyon [2004]. *Krise rozumu: Evropské myšlení 1848–1914*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Buttmann, Günther [1977]. *Friedrich Ratzel. Leben und Werk eines deutschen Geographen 1844–1904*. Stuttgart: Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft MBH.
- Cabada, Ladislav – Šanc, David a kol. [2011]. *Panregiony ve 21. století: Vývoj a perspektivy mezinárodních makroregionů*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
- Danics, Štefan [2009]. *Základy vědy o politice*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií.
- Drulák, Petr [2010]. *Teorie mezinárodních vztahů*. Praha: Portál.
- Drulák, Petr [2019]. Úvod do mezinárodních vztahů. In: Novák, Miroslav a kol. *Úvod do studia politiky*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Dušek, Jan [1926]. *Sociologie: Úvod do myšlení biosociologického*. Praha: Jan Dušek.
- Faber, Karl-Georg [1982]. Zur Vorgeschichte der Geopolitik. Staat, Nation und Lebensraum im Denken deutscher Geographen vor 1914. In: Dolliger, Heinz – Gründer, Horst – Hanschmidt, Alwin (ed.). *Weltpolitik, Europagedanke, Regionalismus. Festschrift für Heinz Gollwitzer zum 65. Geburtstag am 30. Januar 1982*. Münster: Aschendorff, s. 389–406.
- Heyden, Günther [1960]. *Teorie životního prostoru*. Praha: Orbis.
- Hunter, James M. [1983]. *Perspective on Ratzel's Political Geography*. Lanham, New York, London: University Press of America.

²³ V tomto kontextu je však třeba zmínit, že dosud nemáme k dispozici (ačkoli by to bylo velmi žádoucí) žádnou uspokojivou analýzu, která by zkoumala Ratzelovy politické názory nebo případné aktivity v koloniálních či jiných nacionalistických spolicích. Ani Ratzelův životopisec Günther Buttmann, který připravoval vydání jeho biografie v 70. letech 20. století, se k tomuto aspektu Ratzelova života a působení ve své práci nijak nevyjádřil. Z dosavadní literatury toho tedy nelze příliš vyčíst. Někjaké informace by zřejmě mohly poskytnout Ratzelovy novinové články k aktuálnímu dění, kterých napsal v průběhu života nespočet, avšak dosud neexistuje žádná jejich analýza či jejich soupis, ze kterého by se dalo při studiu vycházet.

- Chyský, Václav [2012]. Po stopách konceptů střední Evropy 19. a počátku 20. století se zaměřením na „Mitteleuropu“ Friedricha Naumanna. *Střední Evropa* 28 (136): 116–163.
- Jehlička, Petr – Tomeš, Jiří – Daněk, Petr (ed.) [2000]. *Stát, prostor, politika: Vybrané problémy politické geografie*. Praha: Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje.
- Kaplan, Robert D. [2013]. *Pomsta geografie: Co mapy vyprávějí o příštích konfliktech a boji proti osudu*. Praha: Bourdon.
- Kašpar, Jaroslav [1990]. *Vybrané kapitoly z historické geografie českých zemí a z nauky o mapách*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Kershaw, Ian [2015]. *Hitler. I. díl, 1889–1936: Hybris*. Praha: Argo.
- Krejčí, Karel A. [1962]. *Škaredé portréty: němečtí militaristé včera a dnes*. Praha: Naše vojsko.
- Krejčí, Oskar [2009]. *Geopolitika středoevropského prostoru: pohled z Prahy do Bratislavy*. Praha: Professional Publishing.
- Krejčí, Oskar [2014]. *Mezinárodní politika*. Praha: Ekopress.
- Mazis, Ioannis Th. – Stogiannos, Alexandros [2011]. Die Boden-Staat Relation in Friedrich Ratzels politisch-geographischer Lehre. *Zeitschrift für die Regionale Wissenschaft* 1 (1): 11–20.
- Müller, Gerhard H. [1996]. *Friedrich Ratzel (1844–1904): Naturwissenschaftler, Geograph, Gelehrter. Neue Studien zu Leben und Werk und sein Konzept der „Allgemeinen Biogeographie“*. Stuttgart: Verlag für Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik.
- Overbeck, Hermann [1957]. Das politischgeographische Lehrgebäude von Friedrich Ratzel in der Sicht unserer Zeit. *Die Erde* 88: 169–192.
- Ratzel, Friedrich [1896]. Der Staat als Organismus. *Die Grenzboten* 55 (52): 614–623.
- Ratzel, Friedrich [1897a]. Die geographische Methode in der Ethnographie. *Geographische Zeitschrift* 3 (5): 268–278.
- Ratzel, Friedrich [1897b]. *Über den Lebensraum: Eine biogeographische Skizze*. *Die Umschau* 1 (21): 363–367.
- Ratzel, Friedrich [1899]. *Anthropogeographie. Erster Teil: Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. Stuttgart: J. Engelhorn.
- Ratzel, Friedrich [1901a]. Der Lebensraum: Eine biogeographische Studie. In: Bücher, Karl a kol. (ed.). *Festgaben für Albert Schäffle zur siebenzigsten Wiederkehr seines Geburtstages am 24. Februar 1901*. Tübingen: Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, s. 101–189.
- Ratzel, Friedrich [1901b]. *Die Erde und das Leben: Eine vergleichende Erdkunde. Erster Band*. Leipzig, Wien: Bibliographisches Institut.
- Ratzel, Friedrich [1903]. *Politische Geographie oder die Geographie des Staaten, des Verkehrs und des Krieges*. München, Berlin: R. Oldenbourg.
- Růžička, Josef [1905]. Fr. Ratzel a jeho význam pro vědu historickou. *Český časopis historický* 11 (1): 55–66, (2): 187–196.
- Semjonov, J. N. [1951]. *Fašistická geopolitika ve službách amerického imperialismu*. Praha: Naše vojsko.
- Schlüter, Otto [1898]. Die Grundgedanken aus Friedrich Ratzel's „Politischer Geographie“. *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 33: 126–140.
- Schlüter, Otto [1906]. Die leitenden Gesichtspunkte der Anthropogeographie, insbesondere der Lehre Friedrich Ratzels. *Achiv für Sozialwissenschaft und Socialpolitik* 22 (3): 581–630.
- Schultz, Hans-Dietrich [2009]. Friedrich Ratzel. Bellizistischer Raumtheoretiker mit Naturgefühl oder Vorläufer der NS-Lebensraumpolitik? In: Deimel, Claus – Lentz, Sebastian – Streck, Bernhard (ed.). *Auf der Suche nach Vielfalt*. Leipzig: Leibniz-Institut für Länderkunde.
- Skokan, Ladislav [2001]. *Politickogeografický a geopolitický úvod do regionální geografie*. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně.
- Steinmetzler, Johannes [1956]. *Die Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtlichen Wurzeln*. Bonn: Geographisches Institut der Universität Bonn.
- Štollová, Sandra [2016]. *Pangermanismus. Ideové základy pan-hnutí, historický vývoj a proměna myšlenkového směru v ideologii*. Praha: Libri.
- Toušek, Václav – Kunc, Josef – Vystoupil, Jiří [2008]. *Ekonomická a sociální geografie*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.

- Urban, Martin [2016]. Friedrich Ratzel (1844–1904). Příspěvek k osobnosti a dílu německého geografa 19. století. *Historica Olomucensia* 51: 99–112.
- Voráček, Emil [2004]. *Eurasijství v ruském politickém myšlení: Osudy jednoho z porevolučních ideových směrů ruské meziválečné emigrace*. Praha: Set Out.
- Wanklyn, Harriet [1961]. *Friedrich Ratzel. A Biographical Memoir and Bibliography*. Cambridge: Cambridge University Press.

Martin Urban vystudoval historii na Katedře historických věd Fakulty filozofické ZČU v Plzni, kde nyní působí jako akademický pracovník. V současnosti se zabývá intelektuálními dějinami a dějinami vědy (zejména geografie).